

ETO: 930.85, 316.647.8(=163.41)''186/189''
316.647.8(=163.42)''186/189''
7.049.2(436)''186/189''
7.049.2(439)''186/189''

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Tamás Ágnes

: Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
: Történelemtudományi Doktori Iskola
: tagnes83@yahoo.com

HARCIAS SZOMSZÉDOK?

Bellicose Neighbours?

A tanulmány célja, hogy ausztriai (*Figaro*) és magyar élclapok (*Az Üstökös*, *Borsszem Jan-kó*) karikatúrái alapján megvizsgáljuk déli szomszédainkról, a szerbekről és a horvátokról alkotott képet az 1860-as és 1890-es években, s elemezzük a sztereotípiák változását a két időmetszet között. Az elemzés szempontjait Csepeli György empirikus vizsgálata alapján kialakított kategóriarendszere alapján hoztuk létre, melynek elemei egybecsengenek a nemzetfogalmak legfontosabb összetevőivel: a láthatósági sztereotípiákkal, a pszichológiai jellemzőkkel, a szimbólumokkal, történelmi jellemzőkkel.

Az elemzés eredményeként megállapíthatjuk, hogy az ausztriai és a magyar olvasók nem azonos mértékben érdeklődtek az elemzett nemzetiségi csoportok iránt, így nem egyforma gyakorisággal és torzításokkal jelentek meg a rajzokon, de a változások tendenciái azonosak, főként, ha azokat a nemzetiségi mozgalmakat is bevonjuk a kutatásba, melyeknek követeléseivel az ausztriai olvasóközönség nem tudott egyetérteni. Megfigyelhetjük, hogy a nacionalizmus erősödésével párhuzamosan távolodtak el a karikatúrák egyre inkább a nemzetiségi csoportok emberszerű ábrázolásától.

Kulcsszavak: nemzetiségi sztereotípiák, nemzetiségi kérdés a Habsburg Birodalomban, láthatósági sztereotípiák, pszichológiai jellemzők, szimbólumok, történelmi jellemzők

AZ ELEMZÉS FORRÁSAI ÉS MÓDSZERE¹

Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy a nemzetiségi kérdés egy viharos, indulatokkal és érzelmekkel teli periódusát élclapi karikatúrák alapján vizsgáljam. A karikatúra szó az olasz 'caricare' igéből származik, melynek jelentése

¹ A tanulmány rövidebb változatban megjelent angolul: Serbs, Croats and Rumanians from Hungarian and Austrian perspectives. Analysis of caricatures from Hungarian and Austrian comic papers. = Dagnosław Demski–Kamila Baraniecka-Olszewska (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 272–297.

Jelen dolgozat egy humoros képeket és szövegeket vizsgáló elemzés részeredményeit mutatja be.

’megterhelni’. Karikatúra alatt egy olyan művészi ábrázolást érthetünk, melyben a művész a természetes harmóniát, a részek egyensúlyát megszüntette, egy másik részletet pedig tudatosan eltúlozva jelenített meg. Jelentőségük abban ragadható meg, hogy szimbólumaik egyszerűbbek, meggyőzőbbek az olvasóközönség számára, mint bármilyen irodalmi vagy tudományos igénnyel írt mű (FUCHS–KRAEMER 1901: 2–3.; 11). A karikatúra fogalmát tágabb értelemben használom, s nem csupán a portrékat értem alatta, hanem a társadalmi és politikai eseményekről szóló gúnyos rajzokat, illetve a figyelmünket a mindennapi élet visszasságaira irányító humoros, ironikus ábrázolásokat (LANGEMEYER 1984: 7).

A nemzetiségi kérdés a 19. század második felében jelentősen befolyásolta a Habsburg Birodalom történetét, így a téma esemény- és eszmetörténeti aspektusai alaposan kidolgozottak, de a kérdés pontosabb, „emberközelibb” megismeréséhez hozzájárulhat a másokról alkotott kép és az önkép jellegzetesen komplementer elemeinek feltárása. Mégis, a magyar történeti és néprajzi kutatások eddig kevesebb teret szenteltek e témának mind a vizuális, mind a szöveges források elemzésekor. Mindkét kiválasztott nem magyar nemzetiségi csoport rendelkezett katonai tradíciókkal, részt vett az 1848–1849-es szabadságharcban, s a magyar kormány erői ellen harcoltak, így vizsgálható, hogy eltérő-e ezen harciasnak és kegyetlennek vélt nemzetiségi csoportok megjelenítése az ausztriai és a magyar élclapokban.

A Habsburg Birodalom berendezkedését politikai szempontból meghatározó két nemzetiségi csoport, melyek egyben a birodalom két legnagyobb létszámú nemzetét is jelentették, a magyarok és az osztrák-németek többi nemzetiségi csoportról alkotott képét érdemes összehasonlítani, mivel az élclapok szerkesztési módszere Bécsben és Pesten hasonló volt, így az összehasonlításhoz megfelelő kiindulóponttal rendelkezünk. A szisztematikus összehasonlítás nemcsak a szélesebb látómező céljából indokolt, hanem lehetővé teszi az esetleges előfeltevésektől való eltávolodást, a nem tudatos etnocentrizmus leküzdését.² Az összehasonlítás során mind a különbségek, mind a hasonlóságok kimutatásán keresztül pontosíthatóvá válhat a magyar társadalom nemzetiségekről alkotott képe, de az ausztriai közgondolkodás is a nemzetiségi csoportokról. Elemzésem mégis aszimmetrikusnak tekinthető, mert érdeklődésem középpontjában a magyarországi nemzetiségi sztereotípiák és a politikai propaganda vicclapokbeli visszatükröződése áll.

A történeti sztereotípiakutatás alapfogalmai és céljai tekintetében Hans Henning Hahn munkáit tarthatjuk iránymutatónak. Hahn felhívja a figyelmet arra, hogy speciális nehézségekkel állunk szemben, mivel emberek előítéleteit,

² Az összehasonlító módszerről lásd: Kaelble, Hartmut 1999. *Der historische Vergleich*. Frankfurt–New York

érzelmeit, érzelmekkel telített értékítéleteit kell írott források alapján rekonstruálni, leírni, eredetüket, hatásukat és funkciójukat, tartalmi és formai változásukat elemezni. A kutatónak fel kell tennie azokat a kérdéseket is, hogy milyen médiumokban és milyen módon jelennek meg a sztereotípiák, miért fordulnak elő adott időpontban halmozottan, mikor beszélhetünk tudatos manipulációról és mikor a sztereotípiák tudattalan használatáról (HAHN 1995: 191–192). Érdeemes vizsgálni egy-egy sztereotípiát történetét, de a sztereotípiák szerepe is kutatásra érdemes téma a nemzetképződési és az identitáskonstruáló folyamatokban (HAHN 2007: 24).

Elemzésemben a bécsi *Figaró*ban (1860–1861, 1868–1869, 1890–1891, 1898–1899) és magyarországi élclapokban, *Az Üstökös*ben (1860–1861) és a *Borsszem Jankó*ban (1868–1869, 1890–1891, 1898–1899) a nemzetiségi csoportok ábrázolási módjait hasonlítom össze az 1860-as és 1890-es években. Az időmetszetek kiválasztását a Habsburg Birodalom és Magyarország bel- és külpolitikai helyzete határozta meg. Az 1860-as évtized első két évfolyamát azért érdemes vizsgálni, mert az Osztrák Császárság kül- és belpolitikai szituációja, a valamennyi nemzeti csoportot sújtó neoabszolút kormányzati rendszer kudarca lehetővé tette a közeledést a magyar és a nem magyar nemzetiségi vezetők között. Hasonló folyamat játszódott le Ausztriában is, melynek megjelenítése azonban eltérő lehet az ausztriai és a magyarországi élclapok hasábjain. A másik két évfolyam kiválasztása a következőképpen indokolható: 1868 a horvát–magyar kiegyezés és a nemzetiségi törvény szentesítésének éve, ami egyrészt az ellentétek kiéleződéséhez vezetett, másrészt Magyarországon 1868-ban a megváltozott belpolitikai helyzetben a magyar politikai elit már hatalmi pozícióból fogalmazhatta újra programját a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban, s az erre adott bécsi reakciót is megfigyelhetjük az ausztriai élclap írásaiban. 1869-ben pedig megvizsgálhatjuk a nem magyar nemzetiségek és a magyar társadalom nemzetiségi törvényre adott reakcióinak megjelenítését az élclapokban. Szemtanúi lehetünk annak, hogy az 1890-es években milyen változások következtek be a nemzetiségi sztereotípiákban a 19. század végéig, amikor a nem magyar nemzetiségek és a magyarok közötti konfliktusok kiéleződtek. 1890–1891-ben az első magyarországi antiszemita hullám lecsengése után figyelhetjük meg a zsidó- és „idegen”-ábrázolásokat egy belpolitikai válságokkal terhelt időszakban, amikor a magyar nemzet- és állameszme már kiteljesedett. A 19. század végére pedig a nemzetiségi alapon újraszerveződő politikai pártok már a passzivitás helyett az aktív politikálást választották, ami a konfliktusok élesebb megjelenítéséhez vezethetett. Az 1890-es évek a cseh–osztrák–német viszony és annak hatásai a magyarországi nem magyar nemzetiségi mozgalmak szempontjából is elemzésre érdemes. Mivel a cseh–osztrák–német konfliktus meghatározó volt a 19. század utolsó évtizedében, kitekintésként szükséges kitérni a csehek

ábrázolásának megváltozására is, s ezt összehasonlítani a magyarországi nem magyar nemzetiségi mozgalmak megjelenítésével.

Az élclapok karikatúrái azért használhatók jól a nemzetiségi csoportok egymásról alkotott képeinek vizsgálatában, mert a társadalom olyan mélyen nyugvó mentális rétegeibe nyújtanak betekintést, amelyekbe másfajta kútfők sajátosságaiknál fogva nem engednek bepillantani. A vicclapok forrásértékét az is növeli, hogy előfizetőinek száma az 1860-as években még vetekedett a politikai lapok előfizetőinek számával³, de népszerűségükből az 1890-es évekre sem veszítettek.

A magyar élclapok közül a vizsgálati periódus elején Jókai Mór 1858-ban indított élclapjának karikatúráit elemzem. *Az Üstökös* főszerkesztője saját gyűjtésén kívül levelezőinek és nagy kiterjedésű gyűjtőhálózatának köszönhetően a lapjában megjelenő történeteket, de a karikatúrák egy részének leírását is az olvasók küldték be, akik az élclapok esetében így egyben szerzők is voltak (LANDGRAF 2005: 251). Ágai Adolf 1868-tól megjelenő *Borsszem Jankó* című élclapjának szerkesztőségébe is érkeztek be az olvasóktól humoros történetek (LANDGRAF 2008: 154–159). A humoros szövegek és rajzok beküldői a Szerkesztői üzenetek, illetve a Szerkesztői subrosa alapján vidéki városokban, illetve a fővárosban éltek, így feltételezhetjük, hogy olvasóik is a városi-vidéki középosztályhoz tartoztak.

A Bécsben kiadott élclapok közül ebben a korszakban a *Figaro* volt a legnépszerűbb, melyet Karl Sitter alapított 1857-ben. Erre a lapra azért esett a választásom, mert szerkesztője nem rendelte alá lapját egyik pártnak sem (SCHEIDL 1950: 140), így az osztrák-német vélekedéseket a birodalom nemzetiségi csoportjairól pártállástól függetlenül ismerhetjük meg. Ezzel ellentétesnek tűnhet, hogy a *Borsszem Jankó* kormánypárti, míg *Az Üstökös* az osztrák–magyar kiegyezés után ellenzéki lap volt, s a vizsgált időszakban, 1860–1861-ben pedig az 1848-as vívmányok megőrzését hirdette, de a magyar politikai elit és társadalom jelentős része a nemzetiségi kérdést illetően pártállástól függetlenül – kevés kivételtől eltekintve – hasonló nézeteket vallott. A *Figaro* Briefkasten der Redaktion rovatából pedig azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a birodalom Lajtán túli felében is az élclap városi műfaj lehetett, Bécs városnegyedei, illetve a birodalom különböző területein elhelyezkedő városok olvashatók a humoros alkotások beküldési helyéül (Graz, Linz, Brünn, Laibach/Ljubljana stb.).

³ Pontos előfizetői adatokkal 1862–1863-ból rendelkezem: 1862-ben *Az Üstökös*nek 3000–2100, a *Pesti Naplónak* 4020–3400, míg 1863-ban *Az Üstökös*nek 2100–2000, a *Pesti Naplónak* 3400–3550 előfizetője volt. Az adatok lelőhelye: Magyar Országos Levéltár, D 185. M. kir. udvari kancellária, elnöki iratok, 1862: 956., 1863: 112. Ezúton köszönöm Deák Ágnesnek, hogy az adatokat a rendelkezésemre bocsátotta.

Elöljáróban meg kell jegyeznünk, hogy nem minden nemzetiségi csoport esetében lehet az összes szempontra kitérni az adott élclapok karikatúráinak alapján, s a másokról alkotott kép állandó és változó vonásait sem tudjuk mindegyik nemzetiségi csoportnál a birodalom mindkét felében kiadott élclapoknál megfigyelni. Az összehasonlításnál is kell nehézségekre számítanunk, mert a vicclapok igen érzékenyen reagáltak a politikai eseményekre, s a Lajtán innen és túl más-más nemzetiségi mozgalmakkal kerülhetett konfliktusba a politikai elit, más-más vitás kérdéstről alkottak képet az olvasók, illetve az ezekről a problémákról kialakult véleményt akarták a lapok befolyásolni. Mindez magyarázattal szolgál jelen vizsgálatom aránytalanságaira is.

Elemzési szempontjaimat Csepeli György szociológus kategóriarendszerére támaszkodva (CSEPELI 1992: 54–90), azt kiegészítve alakítottam ki, melyek a következők:

1. *Láthatósági sztereotípiák*: öltözet, arcvonások, egyéb testi jellemzők, jellemzőnek vélt cselekvések és foglalkozások.
2. *Pszichológiai jellemzők*: az egyes nemzetiségi csoportokhoz kapcsolt tulajdonságok és értékek.
3. *Szimbólumok*: a nemzetiségi csoportoknál esetlegesen fölbukkanó jelképek és ezek magyarázata.
4. *Történelmi jellemzők*: a megjelenített politikai események, politikusok, területi igények és eredetmítoszok összehasonlítása a lapokban.

LÁTHATÓSÁGI SZTEREOTÍPIÁK ÉS PSZICHOLÓGIAI JELLEMZŐK

A láthatósági sztereotípiák közül a ruházat az, amely a legszembetűnőbb. A divat, a nemzeti motívumokkal díszített magyar öltözet az 1860-as évektől politikai jelenőséggel bírt, szimbolikus jelentéstartalommal ruházták fel (LUKÁCS 2010), de a nem magyar nemzetiségi csoportok képviselői is a karikatúrákon elsősorban jellegzetesen ábrázolt ruhadarabjaik és testi jellemzőik alapján ismerhetők fel s különíthetők el egymástól, illetve a magyar és osztrák-német szereplőktől.

A ruházat megjelenítésének etnikai jellemzőire, illetve a ruha és az emberi test ábrázolásának kapcsolataira a szakirodalom is felhívja a figyelmünket, s magyarázatot kaphatunk arra is, miért épp e két jellemző az, amely a legtipikusabb a karikatúrákon. Egyrészt az öltözködés mint társadalmi rétegeket elkülönítő vonás régi tradíciókkal rendelkezik az ókortól. Ez a hagyományos jelrendszer alakult át a 18–19. század folyamán Európa-szerte úgy, hogy a nemesi öltözet az etnikai elkülönülés szimbóluma is lett. Ehhez járult hozzá Kelet-Közép-Európában az Oszmán Birodalom feletti győzelem, mely növelte a nemesi öntudatot, s

a paraszti és katonáskodó nemesi rétegek közötti szakadék egyre mélyült (FÜLEMILE 2010: 39–40).⁴

Nem csupán az öltözetnek mint etnikai jelképnek vannak mély gyökerei, de azoknak a vizuális reprezentációknak is, melyeken a kosztümöknek identifikáló szerepe volt. Ez a grafikai műfaj már a 16. században megszületett, amikor a földrajzi felfedezések következtében megnőtt az érdeklődés az idegen kontinensek lakói iránt, s öltözetük és testi vonásaik másságán keresztül vélt jellemük jól közvetíthetőnek tűnt az európai olvasó felé. A 19. századra pedig kialakult az illusztrációkkal is ellátott nemzetkarakterológia műfaja, mely nagy népszerűségnek örvendett, s alkalmas volt a „mi” és az „ők” csoportja közötti különbségek hangsúlyozására (FÜLEMILE 2010: 30.; 40–41).

Ezek a táblák és szövegek a 19. század második felének olvasója számára jól ismertek lehettek, így az élclapok rajzoló meríthettek ezek ábrázolásaiából a nemzetiségi csoportok képviselőinek megrajzolásakor. A viselet sztereotip mivoltát s azt, hogy az „átlagemberre” vonatkoztatták, az is alátámasztja, hogy a nem magyar nemzetiségi politikusokat általában nem nemzeti öltözetben tüntették fel, megjelenített tulajdonságaik is gyakran egyéni vonásaikra, hiányosságaikra, illetve a magyar vagy az osztrák-német politikai elithez való viszonyukra vezethető vissza. Az „átlagember” ruházatáról megrajzolt sztereotip kép gyakran nem felel meg a 19. század második fele öltözködési stílusának, amit jól szemléltetnek a 19. század végi népleírások illusztrációi és a viselettörténeti munkák. Ez a mozzanat is mutatja, hogy a sztereotípiák egyes rétegei mélyen gyökereznek a társadalomban, s a változásokra kevésbé reagálnak. A népleírásokból megtudhatjuk, hogy a szerbek és horvátok esetében a sipka az, amelyet megőriztek tradicionális öltözetükből (*Az Osztrák–Magyar Monarchia irásiban és képben*. 1901: 8.; 98–100).⁵

A szerb katonákat a magyar élclapok bő nadrágban és ingben, fűzött bocskorral, bojtos sapkában s kézfegyverekkel ábrázolták az 1860-as években⁶, míg

⁴ A díszmagyar is 16–17. századi, rendi eredetű ruhadarab, s a 19. században a rendi ellenállás szimbóluma. A régies és drágán előállítható díszmagyart az 1830-as évek szabói alakították át hétköznapi is viselhető darabbá (F. DÓZSA 1995: 155–158).

⁵ A viselettörténeti munkák alapján azt a következtetést is levonhatjuk a nemzetiségi csoportok öltözetével kapcsolatban, hogy a karikatúrákon látható ruházat leginkább 17. századi megjelenésükre hasonlít (SZENDREI 1905). A ruházat az 1830–1850-es években látványos átalakuláson, modernizáción esett át. Ekkor kezdett divattá válni a magyarok körében a bajusz, s szabályozták a kalaphasználatot is: a túl széles karimájú kalap – melyet a magyar karikatúrákon a szlovákokon és a horvátokon láthatunk – a betyárkodásra, a bűnözésre utalt (KRESZ 1956: 40). A ruházatkodásbeli és a ruhadarabokat illető 19. század közepén lezajlott modernizáció az, ami hiányzik az élclapok hasábjairól a nem magyar nemzetiségi csoportok ábrázolása esetében.

⁶ *Borsszem Jankó*, 1869. november 7. 445.

a *Figaró*ban a Frakk a szerbeknek című képen⁷ nemcsak a hagyományos ruházat jellemző vonásainak eltúlzását láthatjuk, hanem keleties szabást és jelképet (félholdak) is megfigyelhetünk, ami a magyar ábrázolásokról hiányzik. Ezen a gúnyrajzon a nadrág egy túl bő bugyogószerű ruhadarabbá változott, a mintázat is a török hatásra utal, mint ahogy a hegyes orrú papucs is. A rajzoló a bojtos sipkát – kissé átalakított formában –, de megőrizte. Található a lapban olyan kép, melyen a szerbek képviselője kizárólag bojtos sapkájáról ismerhető fel, míg egy mérges szerb katona, akinek öltözete már hasonlít a magyar lapokban láthatóhoz, még inkább humorossá válik, mert sipkája bojtotja túl hosszú, s számos, a figurához képest túl nagy méretű kézfegyver, illetve fegyverként használható tárgy van az övében (1. kép).⁸

1. kép: „Nem hittem volna, hogy az osztrákok ilyen kevéssé tisztelik Luka Bukalovicsot, s hogy tényleg elveszik az ágyúimat.”

⁷ *Figaro*, 1860. július 28. 124.

⁸ *Figaro*, 1861. december 7.

Ez az ábrázolásmód a bécsi hetilapban nem változott, nem gazdagodott új elemekkel a század végére sem, viszont a *Borsszem Jankó* rajzai tartalmaznak új vonásokat az 1890-es évektől: a szerbiai uralkodó elit keleti pompában jelenik meg, díszes ruházatban tűntek föl képviselői, hímezett mellényben és fejfedőben.⁹ Erőteljes különbség érzékelhető a katonai ruhához hasonló öltözetbe meg-rajzolt parasztok és a politikai vezetők fényűzést sugalló ruházata között.¹⁰

A montenegrói szerbek a magyar vicclapokban nem váltak karikatúrátémává, az 1860-as években a *Figaró*ban is csak egyszer. A szerbekhez hasonlóan kézi fegyverekkel láthatók, de ruházatuk eltéréseket mutat a szerbekétől: hegyes orrú bocskorba, más alakú, bojt nélküli sipkába és hosszú zekébe bújtatta őket a karikaturista.¹¹ Mindkét csoport megjelenítése hasonlít ahhoz az ábrázolásmódhoz, ahogy a *Figaro* rajzoló a törököket láttatták¹², amivel nemcsak a balkáni népek vélt tulajdonságaira (gyilkos hajlam, harciasság), történelmi tradícióira, de keleties magatartásukra, szokásaikra is utalhattak, kifejezheték azon véleményüket, hogy e csoportok nem tartoznak a civilizált Európához.

A horvátok viseletéről a vizsgált magyar élclapok az 1860-as években keveset mesélnek. E nemzet stilizált nőalakként (2. kép; mellékletben)¹³, illetve más szimbólumokon keresztül¹⁴ jelent meg. A női alakot – mint egy nemzet perszónifikációját – csak a horvátok és a magyarok esetében alkalmazták a pesti vicclapok karikaturistái. Ez az ábrázolásmód is mutatja, hogy a 19. század második felének magyar közgondolkodása csak a horvátokat ismerte el nemzetként, a többi csoportot – a kortárs nemzetfogalomnak megfelelően – csak nemzetiségként. A század végén is női alak személyesíti meg a horvátokat a budapesti élclapban, de ekkor már egy olyan hölgyet láthatunk, akinek pártája, öltözete és lábbelije utal nemzetiségére, s testtartása – hátsóját az őt üdvözlő magyar politikusok felé fordítja – nem mutat szimpátiát (3. kép; mellékletben).¹⁵ A horvát–magyar kiegyezés időszakának patetikus ábrázolásmódja megváltozott, s már kevésbé reményteli jövőképet festett olvasói elé, mutathatta a horvát–magyar viszony megromlását a látszólagos politikai stabilitás ellenére.

⁹ *Borsszem Jankó*, 1891. május 24. 1., 1891. december 6. 9., 1899. szeptember 24. 1.

¹⁰ *Borsszem Jankó*, 1890. június 22. 7., 1890. július 20. 6.

¹¹ *Figaro*, 1869. október 23. 194.

¹² *Figaro*, 1891. szeptember 19. 150.

¹³ *Borsszem Jankó*, 1868. április 12. 167.

A nemzetek nőként való megszemélyesítése antik tradícióig nyúlik vissza, amikor az ókoriak Európát ábrázolták ifjú hölgyként, s ezt a hagyományát a keresztény európai képzőművészet is átvette, továbbörökítette (RIPA 1997: 399–400).

¹⁴ *Az Űstökös*, 1861. március 23. 92.

¹⁵ *Borsszem Jankó*, 1891. október 4. 1.

A *Figaró*ban a horvátokról kirajzolódó kép nagyon hasonló a szerbekéhez, a női perszifikációt nem figyelhetjük meg, inkább katonáik öltözetére következtethetünk: esetükben is a bő ing, a bocskor és a bojtos sapka a jellemző, de ez a fejfedő következetesen más formájú, mint a szerbek megjelenítésekor.¹⁶

A láthatósági sztereotípiák másik fontos csoportja az emberi arcra, testre vonatkozik. Elég, ha csak felvillantjuk a magyarokban élt önképet, melynek fontos elemei az egyenes tartás, az ápolt haj és bajusz, lovagiasság és a fizikai erő. Gyorsan felismerhető, hogy a másokról alkotott kép vonásai általában ellentétesek ezekkel. A testtartás és a látható tulajdonságok szorosan összefüggenek a vélt belső tulajdonságokkal, melyekre a gúnyrajzok alapján is következtethetünk, így e két szempont nem választható el élesen egymástól ezen forrástípus esetében.

A horvátokról az 1860-as években a magyar élclapokból egyáltalán nem derül ki belső vonás, mivel ők inkább szimbólumokon és perszifikációkon keresztül bukkantak fel. A horvát férfiak a bécsi lapban általában bajusszal láthatók, arcuk és testük nem torzított.¹⁷ A horvátokról az 1869-es dalmáciai lázadás¹⁸ kapcsán megfigyelhető a *Figaró*ban a harciasság motívuma¹⁹, melyhez az elmaradott haditechnika megjelenítésén kívül, amit a szerbekre is jellemzőnek vélték, a szerb lázadók esetében a kegyetlenséggel is párosul, mert megcsonkították a császári sereg katonáit, s levágott fülüket és orrukat elküldték Bécsbe.²⁰ A horvátok a dalmáciai szerbek lázadásának leverésében vettek részt. A császári erők őket kiváló terepismeretük miatt vetették be, miután a lázadást két hónap alatt sem sikerült elfojtani.²¹

A vizsgált időszak elején a szerbek tartása harciasságot, erőszakot sugároz mind a bécsi, mind pedig a magyar lapokban. A szerbek gyakran tűntek fel harci

¹⁶ *Figaro*, 1868. január 25. 15., 1869. november 6. 204., 1869. november 13. 212.

A *Figaró*ban a fiatal nőként való ábrázolás csak „Austria” megjelenítésekor jellemző. A Lajtán túli területeken élő, a horvátokon kívül még nemzetként elismert csoportok – csehek és lengyelek – sem bukkannak fel egy hölgy allegóriájaként.

¹⁷ *Figaro*, 1869. november 6. 204.

A *Borsszem Jankó* jelen dolgozatban is elemzett évfolyamaiban nem tűntek fel a horvátok férfiként, de *Az Üstökös* későbbi éveiben igen, általában kalapban, a magyar öltözethez nagyon hasonló ruhában, nem elváltoztatott arcvonásokkal és testtel s bajszosan. (*Az Üstökös*, 1891. szeptember 27. 151.)

¹⁸ A lázadásról lásd: WANDRUSZKA–URBANITSCH–RUMPLER 1980: 762.

¹⁹ *Figaro*, 1869. november 6. 204.

²⁰ A csonkítás momentumára nem jelenik meg képi formában a magyar élclapokban, de az anekdoták szövege utal rá. *Az Üstökös* képzeletbeli bécsi levelezője említi a történetet, de a történetből a magyar olvasó – tálalása miatt – kevésbé szűrhetette le a szerbek kegyetlenségét, inkább a levelező vált humorossá: „...megtartották emlékül az – orromat. [...] szinte elfelejtem jelteni, hogy bizony a fülem is ott maradt, a hol az orrom. Mivel fogok már most füllenteni!” (*Az Üstökös*, 1869. december 11. 405.)

²¹ *A Hon*, 1869. november 9. 1. (reggeli kiadás).

cselekmények közben vagy azok után. A *Borsszem Jankó* alapján ezek a jellemzők kiegészíthetők a vérszomjas tekintettel s utalással arra, hogy a magyarok a szerbeket járatlannak tartják a magyar történelemben és jogrendszerben, mivel egy rajzon Andrassy Gyula miniszterelnök a magyar parlament újvidéki képviselőjének, Svetozar Miletićnek könyveket ad át a magyar történelemről, illetve feltehetően közöttük találjuk a *Corpus Iuris Hungaricis* is.²² A karikatúra aktuálpolitikai eseményhez köthető: Miletić az 1869. november 27-én tartott ülésen a képviselőházban két határozati javaslatot is benyújtott. Az elsőben felszólította a magyar kormányt, hogy olyan nyilatkozatot adjon ki, amely biztosítja a balkáni népeket arról, hogy Magyarország a semlegesség politikáját fogja folytatni, ha ők fellázadnak a Porta ellen. Második javaslatában pedig a katonai határőrvidék (Militärgrenze) polgárosítását sürgette, de érvelt amellett is, hogy a határőrvidék történetileg a Szerb Vajdasághoz tartozott, ezért ott a szerb nemzetnek nemzeti és nyelvi biztosítékokat követelt.²³ Ez utóbbi történeti érv, illetve nyelvi és nemzeti követelés lehetett az, amelyre reakcióként a karikaturista elkészítette rajzát.

Az 1890-es évekre Ágai lapjában jelentősen megváltozott a szerb parasztok testtartása: már nem bukkantak fel erőszak jelképei, nem harcra kész, alkatuk vézna, arcuk eltorzult, s harciasságukkal éppen ellentétesen, ami egyben nevetésségüket is fokozta, például olyan szituációban is felbukkantak, amikor a magyaroknak könyörögtek tradicionális katonai viseletükben.

A *Figaró*ban a montenegrói szerbekről bontakozik ki ez utóbbihoz hasonló kép (4. kép)²⁴, míg a Monarchia, illetve Szerbia szerb lakói általában véve megőrizték azokat a vonásokat, melyekkel az 1860-as években is rendelkeztek.

²² *Borsszem Jankó*, 1869. december 12. 507.

²³ *Képviselőházi Napló*. III. köt. Pest, 1869. 370–372.

Miletić nemcsak azzal vívta ki a magyar politikai elit haragját, hogy a Szerb Vajdaság visszaállítását követelte – többek között *Zastava* című, a magyar kormányt gyakran kritizáló lapjában –, hanem azzal is, hogy 1868-ben ő volt azon képviselők egyike, aki nemcsak nem szavazta meg a nemzeti egyenjogúsításról szóló törvényjavaslatot, hanem a kisebbségi javaslat egyik benyújtója is.

²⁴ *Figaro*, 1890. január 4. 1.

4. kép: „Visszavágás.

Egy Szerbiába bevándorolt montenegrói család feje. Sakramenski! Mivel ott nem kaptam eleget enni, így inkább kivándoroltam Bécsbe, Ausztria megettet mindenkit, aki máshová kivándorol.”

SZIMBÓLUMOK AZ ÉLCLAPOK HASÁBJAIN

A harmadik elemzési kategóriába a nemzeti szimbólumok tartoznak, melyek jelentősége a nemzeti tudat szempontjából megkérdőjelezhetetlen, mégis a vizsgált lapszámok karikatúráin az olvasó nem pillanthat meg gyakran nemzeti jelképeket, csupán a horvát címet, aminek magyarázata a magyar nemzetfoga-

lomban keresendő. Az 1860-as években, a horvát–magyar kiegyezés megkötésének időszakában, a horvát és a magyar címer egyszerre jelenik meg a rajzokon, s a horvátok és a magyarok 1861-ben még egyenrangú felekként tűnnek fel, 1868-ban már érzékelhető némi különbség, mert a horvátokat megszemélyesítő nőalak alacsonyabb és vékonyabb, mint a magyarokat ábrázoló. Az 1890-es években már csak egyszer bukkant föl a horvát címer, akkor is módosított formában.²⁵ Ezen a karikatúrán Baross Gábor kereskedelem- és iparügyi miniszter drótozta össze azt az edényt, melyen a horvát és a magyar címer látható, de az összeillesztés már nem sikerült tökéletesre. A képaláírás, mely szerint a miniszternek kell összedrótóznia azt, amit más urak szétrúgtak, a horvát–magyar konfliktusra utal. Baross születési helye folytán (Pruzsina, Trencsén megye) látható itt drótozó szlovákként.²⁶

Mindkét időmetszetben találkozhatunk a lapok hasábjain egyéb szimbolikus jelentéstartalmú képi elemekkel, melyek nem a nemzeti szimbólumok kategóriájába tartoznak. Az 1860-as években a *Borsszem Jankó*ban két nemzetiségi politikus bukkant fel – attól függően, hogy milyen a viszonya a magyar politikai elittel – méh, illetve légy formájában. Mindketten portréjuk alapján felismerhetők, csak testüket torzította el a karikaturista. Csernovics Péter magyarbarát szerb politikus jelent meg ártalmatlan légyként (5. kép; mellékletben)²⁷, míg Radics Ákos Fiume horvátbarát kormányzója nagy fullánkú méhként (6. kép; mellékletben).²⁸

E jelképeken kívül még további állatszimbólumokat is alkalmaztak a rajzolóok, a méh hasonló jelentéssel a század utolsó évtizedében is látható. A szerb külpolitikai törekvésekhez kapcsolódva a szerbek és az oroszok is megjelentek az 1890-es években állat képében: a Monarchiát szimbolizáló alvó nőt a „muszka–szerb légy” csiklandozza.²⁹ A légy mint szimbólum alkalmazása jelentéktelenséget sugall, s azt, hogy a kis szomszéd okozta kellemetlenségek inkább bosszantók, mint veszélyesek. Az oroszok a bécsi élclapokban is vezető szerepet kaptak, de nem a szerbek, hanem általában a csehek mellett bukkantak föl támogatóként, amellet a szláv nemzetiségi csoport mellett, melytől a bécsi politikai elit a leginkább tartott.

²⁵ *Borsszem Jankó*, 1891. augusztus 23. 3.

²⁶ Az ábrázolásmódot magyarázza, hogy Baross Gábor megjelent az 1891 augusztusában Zágrábban tartott agráripari kiállításon, ahol elismerően nyilatkozott a horvát fazekas- és kerámiaipari termékekről. A horvát–magyar konfliktust pedig az okozhatta, hogy 1891. augusztus 18-án a gospići pénzügyigazgatás homlokzatára – a horvát–magyar kiegyezésben foglaltakkal ellentétesen – kitűzték a magyar zászlót. (*A Pesti Napló* 1891. augusztus 17-étől augusztus 20-áig mindennap tudósított reggeli számában ezen eseményekről.)

²⁷ *Borsszem Jankó*, 1868. november 8. 593.

²⁸ *Borsszem Jankó*, 1868. május 31. 253.

²⁹ *Borsszem Jankó*, 1890. április 20. 9.

TÖRTÉNELMI JELLEMZŐK

A történelmi jellemzők közül a politikusok és a politikai események megjelenítésére találunk a legtöbb példát az élclapokban, mégis az e témához kapcsolódó képek megoszlása egyenetlen: a magyar élclapokban a politikai konfliktusok aktualitása és a politikusok magyar országgyűlési szereplése folytán több karikatúrát találunk, s a nem magyar nemzetiségi mozgalmak területi igényei is erőteljesebben érintették a magyar politikai elitet, mint a bécsit. Mivel ezek a területi követelések – főként az 1890-es években az anyaországok létrejötte után – a Monarchia területi épségét is veszélyeztették, meglepő lehet, hogy a *Figaró*ban e témában nem találunk gúnyrajzot.

A *Figaró*ban a szerbek esetében csak a szövegből, a mérges szerb katoná mondataiból szerzünk tudomást egy szerb vezetőről, Luka Bukalovićról³⁰, akiről a magyar élclapok nem írnak. Bukalović a bosznia-hercegovinai törökellenes felkelés egyik vezéralakja volt, s a karikatúra szövege szerint Bécs őt nem tisztelte, sőt, ágyúit is elvette (1. kép). A montenegrói szerb vezetők közül Danilo egykori montenegrói fejedelem tűnt fel egy 1869-es ábrázoláson halála, 1860 után.³¹ A *Borsszem Jankó*ban a már említett Csernovics Pétert és Svetozar Miletićet láthatjuk. A politikai események közül a *Borsszem Jankó* a szerbek dalmáciai lázadását illusztrálta, ami egyben rámutat a szerb külpolitikai orientációra is: a háttérben az orosz cárt pillanthatjuk meg. Ágai lapjában a szerb-román kisebbségi törvényjavaslatról is található egy ábrázolást 1868-ban a nemzetiségi törvény megszavazása utáni számban.³² A gúnyrajzon a horvátokat és a magyarságot megszemélyesítő figurák egy meleg ház ablakában állnak, a szerb és a román alakok viszont nem akarnak a téli hideg ellenére sem bemenni. E két nemzetiségi csoport képviselői nem szavazták meg a nemzetiségi törvényt, helyette olyan javaslatot terjesztettek elő, mely az ország közigazgatásának átalakítását – a megyék nemzetiségek szerinti átszervezését – tűzte ki célul. Ez a rajz nyíltan nem utal a szerbek területi igényeire, mint ahogy Miletić megjelenítése egy kártya két oldalán is csak burkolt célzás ezekre.³³ A kártya egyik felén Miletić királyként jelenik meg, a másikon pedig baltával a kezében, ami rámutathat a területi igények feltételezett megvalósítási módjára. A nem magyar nemzetiségi mozgalmak területi igényeit nyíltan kigúnyolja az a karikatúra, melyen a nemzetiségi csoportok képviselői Magyarország térképével civakodnak, abból próbálnak területeket kiszakítani.³⁴ A karikatúrán nemcsak a

³⁰ *Figaro*, 1861. december 7. 1.

³¹ *Figaro*, 1869. október 23. 194.

³² *Borsszem Jankó*, 1868. november 29. 632.

³³ *Borsszem Jankó*, 1868. április 12. 165.

³⁴ *Borsszem Jankó*, 1868. január 12. 20.

szerbek képviselője tűnik fel, hanem a horvátoké, a románoké, a szlovákoké és a ruténeké is. Ugyancsak a területi integritás megszűnésétől való félelmet sugallja az a rajz, amely bepillantást nyújt egy képzeletbeli dunai konföderációba.³⁵ A gúnyrajzon nem minden alak ismerhető fel, de az bizonyos, hogy az előtérben egy szerb katona szablyával ront rá a magyarra, illetve a szlovákok és a románok is jól elkülöníthetők, akik ugyancsak harcokba bonyolódnak. A rajz nemcsak a konfliktusokat fejezi ki, hanem a magyar politikai elit elutasító véleményét Kossuth Lajos dunai konföderációs tervével kapcsolatban.

Az 1890-es évek megjelenített politikusai közül a főszereplők azonosak a lapokban: Milan szerb exkirály³⁶ és Natalia exkirályné. A *Borsszem Jankó* 1890. évfolyamának első számában a magyar olvasó Milant még mint a háromkirályok egyikét pillanthatja meg, ami sugallja, hogy ugyan lemondott címéről fia javára, de befolyása még jelentős.³⁷ Az 1891. év első száma megismétli ezt a karikatúrát, de ekkor már nem Milan a háromkirályok egyike, ami hatalmának pillanatnyi csökkenését mutathatja.³⁸ Mindkét lapban felbukkannak karikatúrák Milan, majd Natalia kiutasításával kapcsolatban is. A *Borsszem Jankó*ban a pénzzel együtt menekülő uralkodót pillanthatjuk meg, akit egy rendőr elfog, s kérdőre von.³⁹ Natalia távozásának megjelenítése kevésbé gúnyos, ez az aspektus inkább a képaláírásban kerül kifejezésre.⁴⁰ A királyné méltóságát megőrizve áll a határon, s kéri Risticét, a régenstanács elnökét, vigyázzon fiára. Ristic válasza s egyben a karikatúrasta üzenete „Risztics”-ről, egyértelmű: „*Ne féljen, Felség, ezt is nemsokára utána küldjük!*”

³⁵ *Borsszem Jankó*, 1868. január 5. 4.

³⁶ Milan 1889-ben mondott le a trónról fia, Sándor javára, aki még kiskorú volt, így a Jovan Ristić vezette régenstanács kormányozta az országot. Milan az 1880-as évek elejétől monarchiabarát politikát folytatott, ami miatt összeütközésbe került orosz származású feleségével is. Milan kétféle orosz dinárért cserében egy olyan nyilatkozatot is elfogadott 1891. szeptember 30-án, melyben állampolgárságáról is lemondott, és elhagyta Szerbia területét. Szerbiában a régenstanáccsal elégedetlenkedők élére a királyné állt, így a régenstanács a polgárháborút elkerülendő, a királyné kiutasítása mellett döntött. 1893-ban Sándor államcsínyt hajtott végre, nagykorúnak minősítette magát, és feloszlatta a régenstanácsot. A hadsereg segítségével, melynek Milan maradt a főparancsnoka, végrehajtott államcsíny mutatta, hogy Milan még jelentős hatalommal bírt. Sándor engedélyezte, hogy apja visszatérjen Szerbiába, így úgy tűnt, hogy a Monarchia szerbiai befolyása ismét megerősödött. (CELLER 2006: 96–100.)

³⁷ *Borsszem Jankó*, 1890. január 5. 7.

³⁸ *Borsszem Jankó*, 1891. január 4. 3.

³⁹ *Borsszem Jankó*, 1891. április 26. 10.

⁴⁰ *Borsszem Jankó*, 1891. május 24. 1.

A *Figaro* egyik ábrázolásán Milant mérges szerb katonák rúgták át a határt jelképező sorompón⁴¹, de Milan került az előtérbe azon a rajzon is, ahol a háborút kedvelő uralkodó irigykedve figyelte, hogy volt felesége távozásakor utcai harcok robbantak ki (7. kép).⁴²

7. kép: „Nekem miért nem volt ilyen szép a távozásom?”

Ezen a bécsi karikatúrán már felbukkan a pénz motívuma is. A királyné harcok közepette, harcokat kiváltva hagyta el az országot, ő pedig ezt orosz rubelért tette, annak ellenére, hogy legismertebb tulajdonsága a nagy harci kedv volt. Natalia elűzésekor, amikor ő egyedül szerepel a karikatúrán, a *Figaro* az eseményt gúnyosabban kommentálta, mint a *Borsszem Jankó*. A rajzon egy szerb paraszt talicskában tolta ki az országból a királynét, aki arcát fátyollal takarta el.⁴³ Az ábrázolásmód magyarázata a királyné politikai beállítottsága, oroszbarátsága lehet, míg Milan kevésbé gúnyos feltüntetéséhez hozzájárult bizonyára monarchiabarát politikája.

A *Figaró*ban már nem lehetünk szemtanúi annak, hogy Milan visszatérhetett az országba, s a hadsereg fölött valamelyest hatalmát is megőrizte. A szerb had-

⁴¹ *Figaro*, 1890. szeptember 20. 151.

⁴² *Figaro*, 1891. május 30. 86.

⁴³ *Figaro*, 1891. május 9. 74.

sereget és Milant viszont egyszerre figurázta ki a *Borsszem Jankó* azon karikatúrája, melyen egy hölgyekből álló hadsereg élén vonul az utcákon Milan díszegyenruhában.⁴⁴ A király nem vetette meg a szórakozást sem, ezt szemlélteti az a rajz, melyen Milant ábrázolják mulatozás közben⁴⁵, illetve az, melyen Milan megértően távozik a börtönből, ahová álrühában érkezett, s a gúnyrajz tanúsága szerint az ott jól szórakozó szerb férfiakat akarta kiszabadítani, akik viszont nem kívántak távozni a belgrádi börtönből.

Már nem egy konkrét személyre, politikusra, hanem a balkáni háborúkra utal az a rajz a *Borsszem Jankó*ban, melyen egy szerb, egy bolgár és egy román alak harcol egymással.⁴⁶ A kép alá írt vers erősen ironikus, a magyar szereplő nem bánta a nemzetiségi mozgalmak konfliktusát. Baross Gábor Botond képében jelenik meg, s „lát ott oláhot, szerbet, bolgárt: / Amint szép egyetértésben / Bolházik egymás fejében”. Ezzel ellentétes kontextusban a magyar belpolitika viszályainak következményére hívja föl a figyelmet Ágai lapjának egy karikatúrája, melyen az előtérben két magyar figura verekszik, a háttérben pedig a nemzetiségi csoportok megszemélyesítői kinevetik őket. Megpillanthatjuk a rajzon Milant, az orosz cárt francia „kedvesével”, a románok, szlovákok, csehek és az osztrák-németek képviselőit.⁴⁷ A balkáni területi viták megjelentek 1891-ben a *Figaró*ban is, amikor két kisfű – szerb, illetve bolgár viseletben – a szerb–bolgár határon veszekednek.⁴⁸ A karikatúra elsősorban nem Sándor kiskorúságára utal, hanem a területi viták miatt az esetlegesen újra kirobbanó háborútól való félelemre, de ezen a rajzon fölfedezhetjük a gyermekmetafora általánosabb jelentéstartalmát is.⁴⁹

Az uralkodócsaládtól és a balkáni népek konfliktusától független az az esemény, melynek kapcsán még megjelennek a szerbek mindkét élclapban, de az ábrázolásmódokban észrevehetünk különbségeket. A sertésválság⁵⁰ 1890-ben két-két rajz témája volt.

⁴⁴ *Borsszem Jankó*, 1898. január 16. 7.

⁴⁵ *Borsszem Jankó*, 1898. január 9. 7.

⁴⁶ *Borsszem Jankó*, 1890. szeptember 21. 3.

⁴⁷ *Borsszem Jankó*, 1899. január 15. 7.

⁴⁸ *Figaro*, 1891. szeptember 5. 1.

⁴⁹ A gyermekmetafora utal a gyermekként ábrázolt csoportok csekély intellektuális képességeire, munkavégzésük és magaviseletük elégtelenségeire, s arra, hogy velük szemben, saját érdekükben az erőszak is alkalmazható.

A gyermekmetafora jelentéséről lásd: DUPCSIK 2005: 65–68.

⁵⁰ A mezőgazdaságot érintő vámokról és vitákról lásd: RUMPLER 1997: 478–480.

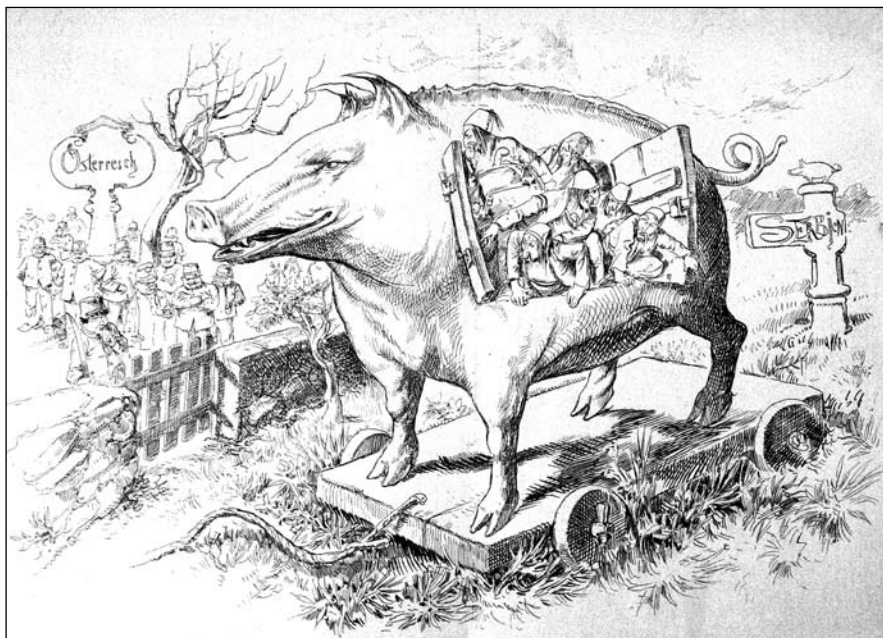
Az élclapokban a későbbi évfolyamokban megfigyelhető, hogy a szerbek elnevezése „disznó”-nak függetlenné válik a kereskedelmi vitáktól. Meg kell említenünk azt is, hogy a szerbek és Szerbia azonosítása a sertéssel korábbi, mint a kereskedelmi válság, mind a *Figaró*ban, mind pedig *Az Űstőkös*ben már 1860-ban felbukkan (*Figaro*, 1860. március 3.).

8. kép: „Szerbia állapota. Hajdan – és most.”

A *Borsszem Jankó* karikatúrái alapján a magyar–szerb határon játszódnak az események (8. kép), a két ország földrajzi viszonyai közötti különbség is érzékelteti ezt: a szerb oldalon a háttérben magas hegyekre lehetünk figyelmesek, míg a magyarországi területen síkság látható. A *Figaro* gúnyrajzain a táj ábrázolásakor nem figyelhetünk meg hasonló különbségtételt, s a bécsi lap rajzai szerint – a közjogi felfogásban megmutatkozó különbségeknek megfelelően – az osztrák–szerb határon játszódnak az események. Ágai élclapja mindkét esetben

a szerbeket úgy jeleníti meg, mint akik könyörögnek azért, hogy a magyarok beengedjék őket és sertéseiket az országba. Az egyik rajzon a malacok és a szerb paraszt is kigúnyolja az épp alvó magyart. Ez a mozzanat olyan irányba terelhetette a közvéleményt, hogy elítélje a szerbek viselkedését, s így a „büntetés”, hogy állataikat nem hozhatták be az országba, jogosnak tűnhetett.

9. kép: „A trójai sertés”

A *Figaro* egyik karikatúrája is hasonlóképpen jeleníti meg a válságot: a szerb paraszt és sertése könyörögnek a határon, hogy bejuthassanak az országba⁵¹, míg a másik képen már a „trójai falovat” pillanthatjuk meg (9. kép)⁵², amelyet a szerbek sertés alakúra készítettek el, s ebből ugrálnak ki a szerb katonák a határon. Ez a később napvilágot látott karikatúra újra az agresszív, harcias magatartást helyezi előtérbe, miután a kérés nem vezetett eredményre.

A horvátokkal kapcsolatosan mind a magyar, mind az osztrák-német élclapokban találunk ábrázolásokat a horvát–magyar kiegyezési tárgyalásról. Jókai lapjában még 1861-ből láthatunk egy rajzot, melyen két-két kezét ábrázoltak összebilincselve, illetve úgy, hogy a bilincs eltört.⁵³ A mandzsettákon a horvát és

⁵¹ *Figaro*, 1890. szeptember 20. 150.

⁵² *Figaro*, 1890. augusztus 30. 140.

⁵³ *Az Űstökös*, 1861. március 23. 92.

a magyar címer jelzi csak a rajz szereplőit. A karikatúra a horvát perszonaluniós törekvéseket bírálja, melyeket a horvátok az 1861. évi zágrábi országgyűlésen deklaráltak. Ennek kritikája nem tekinthető olyan gúnyosnak, mint a többi nem magyar nemzetiségi csoport területi követeléseinek megjelenítése, s a rajz magában hordozza a kompromisszum lehetőségét is, amelyre viszont csak 1868-ban került sor. A kiegyezési törekvéseket 1868 áprilisában a *Borsszem Jankó* rajzolója is megörökítette. Ezen a képen a horvát és a magyar nemzetet nők személyesítik meg, akik kezet nyújtanak egymásnak (2. kép). A magyar élclapok ábrázolása a horvátok esetében került a katonai öltözetben való megjelenítést, a kollektív tudatból igyekezett kiszorítani az 1848–1849-es eseményeket, elősegítve a közjogi megegyezés elfogadását. A horvát–magyar kiegyezés megkötése és a nemzetiségi törvény megszavazása után a horvátokat és a magyarokat már egy házban, egy közös hazában láthatjuk.

10. kép: „Mennyi ideig kell még a horvátnak így ülve maradnia?”

A *Figaro* esetében nem figyelhetjük meg a katonai ruházatot és az elkerülésére irányuló magatartást: a dalmáciai felkelés esetében horvát katonák is felbukkannak⁵⁴, s egy másik rajzon határőrvidéki katonáktól vesznek el Bécsben kitüntetések, melyeket az 1848. októberi bécsi forradalom leveréséért vettek át.⁵⁵ A gúnyrajz arra utal, hogy az 1869-es dalmáciai lázadások során a rögtönítélő bíróságok olyan korábban kitüntetett katonákat is halálára ítélték, akik határőrvidéki katonaként Ausztria oldalán harcoltak. Egy 1868 januárjában megjelent karikatúrán pedig egy horvát katonai öltözetet viselő alak két Wien és Pest feliratú szék közé esik, ami utal arra, hogy az 1848-as osztrák–német–horvát szövetség felújítása sikertelen, de még nem kötötték meg a horvát–magyar kiegyezést sem (10. kép).⁵⁶

Az 1890-es években az eddig említett két rajzon kívül, melyek egyikén Baross Gábor drótozza össze azt az edényt, melynek egyik felén a magyar, másikon a horvát címer látható, a másik rajzon pedig egy horvát nő „üdvözli” a magyar küldöttséget Zágráb főterén, ahol Josip Jelačić bán kardjával Magyarország felé mutató lovas szobra állt, még egy rajzon láthatunk a *Borsszem Jankó*ban a horvátokhoz köthető politikai személyt. 1898-ban a fiumei magyar kormányzó gyermekként, tengerésznek öltözve jelenik meg, de akváriumában vihart szít.⁵⁷ A rajz a fiatal Szapáry László 1898-ban kinevezett fiumei kormányzót ábrázolja, akinek első intézkedése az volt, hogy a fiumei kormányzóhelyettessel, Gaál Tiborral feloszlatta a fiumei reprezentancát, mert az polgármesterré választotta Mayländer Mihályt, aki az esküt a magyar koronára nem tette le, de bírálta a magyar kormányt, amiért az a fiumei közgyűlés megkérdezése nélkül vezetett be törvényeket a magyar nyelv oktatásáról.⁵⁸ Az 1867-es és 1868-as kiegyezéseket követően a horvát–magyar kapcsolat belüggé vált, így a *Figaró*ban a horvátok a század végi lapszámokban már nem kaptak teret.

ÖSSZEGZÉS

Az 1860-as és 1890-es évek karikatúráin a vizsgált nem magyar nemzetiségi csoportok megjelenítése a *Figaró*ban meglehetősen hasonló, míg a magyar élc-lapokban gúnyosabbá válik a század végére, ami a növekvő feszültséget mutatja, és dokumentálja a nacionalizmus és vele párhuzamosan a félelem felerősödését. A *Figaro* inkább a külpolitikai eseményeket kommentálta rajzos formában, s az elemzett nemzetiségi csoportok közül a horvátok igen kevés karikatúrán bukkantak

⁵⁴ *Figaro*, 1869. november 6. 204.

⁵⁵ *Figaro*, 1869. november 13. 212.

⁵⁶ *Figaro*, 1868. január 25. 15.

⁵⁷ *Borsszem Jankó*, 1898. január 23. 1.

⁵⁸ *Pesti Napló*, 1898. január 11. 3.

tak fel, melynek oka az, hogy az ausztriai közvéleményt inkább a csehekkel kapcsolatos konfliktus foglalkoztatta. Ezt a tényt a csehekről szóló karikatúrák nagy száma is alátámasztja, s hasonló torzításoknak lehetünk szemtanúi a *Figaró*ban a csehekkel kapcsolatban az 1860-as és 1890-es évek között, mint a magyar lapokban.⁵⁹ Az 1860-as években még csak néhány rajzon bukkantak fel a csehek, de az 1890-es években már többszörözött ez a szám. Az 1890-es évek elején a rajzok témája a cseh–osztrák–német kiegyezés kudarca és annak megjelenítése, például olyan formában, hogy a csehek szimbolizáló kétfarkú oroszlán az egész földgömböt a szájában tartja, és le akarja nyelni⁶⁰, hogy az ifjú csehek egyre több engedményt követeltek Ausztriától, nem fogadták el a konzervatívabb cseh csoportok politikáját, amelyek elégedettek voltak a kiegyezés osztrák feltételeivel, s nem ragaszkodtak kizárólag a perszónalunions kapcsolathoz. Az elégedetlenség motívuma az 1890-es évek végén is megtalálható a rajzokon, s párhuzamba állítható a magyarok vélekedésével a magyarországi nemzetiségi mozgalmakkal kapcsolatban. A vizsgált időszak végén pedig a Kasimir Felix von Badeni-féle nyelvredelet⁶¹, mely a cseheknek kedvező változásokat tartalmazott korlátozása majd visszavonása és a csehek tiltakozása a velük kapcsolatos rajzok szinte kizárólagos témája. Ha ezeket a csehekről készült képeket összehasonlítjuk a *Borsszem Jankó* ábrázolásaival, megállapíthatjuk, hogy a rajzok témái azonosak, de a magyar élcslapban kevesebb karikatúrát láthatunk róluk, mint ahogy a *Figaró*ban is ritkábban tűntek fel a magyarországi nemzetiségi csoportok.⁶²

Megállapíthatjuk, hogy a bécsi és a pesti élcslapokban a sztereotípiák változása igen hasonló volt a 19. század második felében, ha az összehasonlítás szempontrendszerét úgy változtatjuk meg, hogy a Lajtán innen és túl azokat a nemzetiségi mozgalmakat hasonlítjuk össze egymással, amelyekkel kapcsolatban az adott olvasóközönség a vitás kérdéseket belügyének tekintette. Az ausztriai vicclap a csehek és a lengyelek esetében is inkább a politikai feszültségeket gúnyolta ki, a külső és belső tulajdonságokat kevésbé torzította el, mint a magyar élcslapok. Ezt magyarázhatja az is, hogy a magyarok több oldalról ostromolt erődítményként tekintettek az országra, s a peremterületein élő minden nemzetiségi mozgalommal élesedett a konfliktus a század végére, amit elmélyített a magyarosítás mellett a szomszédos nemzetállamok megerősödése is.

⁵⁹ *Figaro*, 1868. augusztus 1. 138., 1899. december 23. 208.

Arnold Suppan tanulmányából értesülhetünk arról, hogy az osztrák–német élcslapok – s ez igaz az általunk vizsgált *Figaróra* is – a csehek tüntették fel a leginkább eltérően az emberitől, őket animizálták. (SUPPAN 1991: 266.)

⁶⁰ *Figaro*, 1891. június 6. 90.

⁶¹ A nyelvredeletekről és a cseh–osztrák kiegyezésről lásd: RUMPLER 1997: 504–514.; FISCHL 1901: 214–218.; 220–223.

⁶² *Borsszem Jankó*, 1890. szeptember 14. 3.

IRODALOM

- Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen.* 1901. 8. köt. Budapest
- CELLER Tibor 2006. *Szerbia és Montenegró uralkodói dinasztiái.* Újvidék
- CSEPELI György 1992. *Nemzet által homályosan.* Budapest
- F. DÓZSA Katalin 1995. A rendi nemzettudat szimbóluma, a díszmagyar = *Néprajzi Értésítő* 69. 155–164.
- DUPCSIK Csaba 2005. *A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században.* Budapest
- FISCHL, Alfred 1901. *Das österreichische Sprachenrecht.* Brünn
- FUCHS, Eduard–KRAEMER, Hans 1901. *Die Karikatur der europäischen Völker vom Altertum bis zur Neuzeit.* Berlin
- FÜLEMILE, Ágnes 2010. Dress and Image: Visualizing Ethnicity in European Popular Graphics – Some Remarks on the Antecedents of Ethnic Caricature = Dagnoslaw Demski–Kamila Baraniecka-Olszewska (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe.* Warsaw, 28–61.
- HAHN, Hans Henning 1995. Stereotypen in der Geschichte und Geschichte im Stereotyp = Hahn, Hans Henning (Hrsg.): *Historische Stereotypenforschung. Methodische Überlegungen und empirische Befunde.* Oldenburg, 190–204.
- HAHN, Hans Henning 2007. 12 Thesen zur Stereotypenforschung = Hahn, Hans Henning–Mannová, Elena (Hrsg.): *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung.* Frankfurt am Main, 15–24.
- KEMÉNY G. Gábor szerk. 1956. *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában.* 2. köt. Budapest
- KEMÉNY G. Gábor szerk. 1958. *Mocsáry Lajos válogatott írásai.* Budapest
- KOSELLECK, Reinhart 1997. *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szeman-tikája.* Budapest
- KRESZ Mária 1956. *Magyar parasztviselet (1820–1867).* Budapest
- LANDGRAF Ildikó 2005. A humor nyilai – Jókai anekdotái = Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom.* Budapest, 246–255.
- LANDGRAF Ildikó 2008. Democritusi cseppek. Anekdoták a 19. század második felének kalendáriumában = Daczi Margit–T. Litovkina Anna–Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor. Az I. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai.* Budapest, 154–161.
- LANGEMEYER, Gerhard Hg. 1984. *Das Bild als Waffe. Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten.* München
- LUKÁCS Anikó 2010. Nemzeti divat a pesti magyar nyelvű sajtóban az 1850-es, 60-as években = Albert Réka–Czoch Gábor–Erdösi Péter (szerk.): *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon.* Budapest, 265–303.
- RIPA, Cesare 1997. *Iconologia azaz különféle képek leírása, amelyeket az antikvitásból feltalált vagy tulajdon leleményével megalkotott és magyarázatokkal ellátott a perugiai Cesare Ripa.* Budapest
- RUMPLER, Helmut 1997. *Österreichische Geschichte. Eine Chance für Mitteleuropa: Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie. 1804–1914.* Wien
- SCHEIDL, Ernst 1950. *Die humoristisch-satirische Presse in Wien von den Anfängen bis 1918 und die öffentliche Meinung.* (Dissertation) Wien

- SUPPAN, Arnold 1991. Nationale Stereotypen in der Karikatur. Österreich und seine Nachbarn in Ostmitteleuropa = Wolfram, Herwig–Pohl, Walter (Hrsg.): *Probleme der Geschichte Österreichs und ihrer Darstellung*. Wien, 259–283.
- SZENDREI János 1905. *A magyar viselet történeti fejlődése*. Budapest
- WANDRUSZKA, Adam–URBANITSCH, Peter–RUMPLER, Helmut Hrsg. 1980. *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918*. Bd. 3/1. Die Völker des Reiches. Wien

Bellicose Neighbours?

The aim of the study is to research, based on the cartoons from Austrian and Hungarian comic papers (*Figaro; Az Üstökös, Borsszem Jankó* respectively), the image created about our southern neighbours, the Serbs and the Croats, between the 1860's and 1890's, as well as to analyze the changes in stereotypes in the given period. The objective viewpoints of the study were established according to a categorization developed on grounds of an empirical research by György Csepeli, the elements of which comply with the key constituents of the concepts of nation: stereotypes in appearance, psychological traits, symbols, historical points.

As the results of the study it can be concluded that although the Austrian and Hungarian readers did not show the same degree of interest towards the given national groups, resulting in differing numbers of occurrences and amount of distortions in the cartoons, the tendencies of changes are nevertheless the same, especially if we include those national movements into the research whose demands the Austrian readers could not agree with. It can also be observed that alongside with the strengthening of nationalism, the cartoons increasingly drifted away from the humanistic representation of the given national groups.

Keywords: national stereotypes, national issues in the Habsburg Empire, visible stereotypes, psychological traits, symbols, historical points